

Универзитет у Београду, Филозофски факултет –
Центар за музеологију и херитологију, Београд

DOI 10.5937/kultura1652155B
УДК 725.945:316.75(497.1-89)"19/20"
930.1:316.75(497.1-89)"19/20"

стручни рад

РАТ СЕЋАЊА – (ЗЛО)УПОТРЕБЕ ДИСОНАНТНОГ НАСЛЕЂА У ПОЛИТИЧКЕ СВРХЕ

Сажетак: Трагајући за новим идентитетима, државе настале на тлу некадашњих југословенских република већ годинама покушавају да остваре и осигурају сопствену интерпретацију прошлости богате дисонантним наслеђем. То иде веома споро, будући да земље наследнице немају транспарентну културну политику, због чега, даље, и не чуди да се о проблемима и питањима у вези са политикама сећања веома ретко јавно дискутује, а о успостављању јасне, општеприхваћене, националне стратегије или законске регулативе нема ни говора. Како је меморијализација, као процес, дубоко политизована, она пресликава политичку, културну, историјску и друштвену стварност у одређеној држави. Водеће елите, на првом месту политичке, су ти арбитри који одлучујуће утичу на то кога ћемо и зашто памтити. Конкретно, то значи да се друштво неће сећати свега, већ углавном оних догађаја, периода или особа које поменуће елите одреде као важне и то ће их сећати на одређени (субјективан и арбитражан) начин. То, наравно, не значи да у елитама нужно постоји негативна интенција поводом меморијализације. Па ипак, брисање старих и изградња нових историјских наратива чест је случај. Овај рад даје кратак преглед досадашњих меморијализацијских и комеморативних пракси у региону, као и препоруке како се са њима ухватити у коштац у будућности.

Кључне речи: споменици, дисонантно наслеђе, меморијализација, бивша Југославија, политизација, рат, помирење

Традиција свих мртвих генерација притискује као мора мозак живих. И управо кад изгледа да су заузети тиме да себе и ствари преокрену, да створе нешто чега још није било, управо у таквим епохама револуционарне кризе они бојажљиво призивају у своју службу духове прошлости, позајмљују од њих имена, бојне пароле, костиме, да би, прерушени у то пречасно рухо и помоћу тог позајмљеног језика, извели нови свјетскоисторијски призор.¹

Државе настале на тлу некадашњих југословенских република, трагајући за новим идентитетима, већ годинама покушавају да остваре и осигурају сопствену интерпретацију прошлости богате дисонантним наслеђем. То иде веома споро, будући да земље наследнице немају транспарентну културну политику, због чега, даље, и не чуди да се о проблемима и питањима у вези са политикама сећања веома ретко јавно дискутује, а о успостављању јасне, општеприхваћене, националне стратегије или законске регулативе нема ни говора. Како је меморијализација, као процес, дубоко политизована, она пресликава политичку, културну, историјску и друштвену стварност у одређеној држави. Водеће елите, првенствено политичке, су ти арбитри који одлучујуће утичу на то кога ћемо и зашто памтити. Конкретно, то значи да се друштво неће сећати *свега*, већ углавном оних догађаја, периода или особа које поменуте елите одреде као важне и то ће их се сећати на *одређени* (субјективан и арбитраран) начин. То, наравно, не значи да у елитама нужно постоји негативна интенција поводом меморијализације.

Било да прошлост чувају и тумаче кроз споменике или, пак, разноврсне видове обележавања сећања на минута времена, ти поступци у јавним просторима постали су веома важни за успостављање комуникације различитих друштвених група и формирање њихових вредности. „Понекад је то значило уништавање и брисање ’сећања другог’, занемаривање или конзервацију наслеђа другог вршену са циљем да се не дозволи да оно ’оживи’. Ово су три екстремно различите стратегије у погледу ’дисонантног наслеђа’ и, када се примене, могу да изазову страх и даљи егзодус (као у случају Босне и Херцеговине, где су споменици који представљају културу ’другог’ систематски уништавани).”² Другим речима – веза између колективне меморије и колективног

1 Marks, K. (1950) *Osamnaesti brimer Luja Bonaparta*, Beograd: Kultura, str. 15-16.

2 Dragičević Šešić, M. Politike sećanja i izgradnja spomenika u jugoistočnoj Evropi / Memory policies and monument building in southeastern Europe, u: *Sećanje grada/Memory of the city*, urednici Dražić, D., Radišić. S. i Simu, M. (2012), Beograd: Kulturklamer, str. 71 - 72.

заборава је узрочно последична. Јавно памћење увек подразумева потискивање неких других сећања и обратно.³

*Кратак историјски преглед развоја
споменичког наслеђа у региону*

Националне идеје током деведесетих година 20. века знатно су удаљиле не само историографије ексјугословенских република једне од других већ и од трендова европске историографије. Историографија је платила цену стављања у службу национално-политичке легитимације новог политичког поретка и својом парохизацијом, етноцентризмом, самовиктимизацијом, уз отварање простора за појаву и бујање параисторијског корова и етногенетских новоромантичарских митоманија – са последицама у које се може убржати и колективни аутизам сећања.⁴

Јавни споменици су још од 19. века били кључна места формирања друштвених веза и реализације световних церемонијала, а у односу на то да ли су били укључени или не у званичну државну политику сећања, демонстрирали су и промену тих конекција.⁵ Међутим, када говоримо о територији западног Балкана, мали број споменика је подигнут у јавним просторима у 19. веку. Та ће се ситуација брзо променити. Споменички „бум“ почеће 1918, оснивањем Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Пратећи европски тренд, новосаграђени споменици представљаће сећања на хериозам и патњу рата. Ипак, како је та држава била састављена од победника, али и губитника, тај „херојски“ наратив се поштовао само у одређеним њеним деловима.⁶

У Краљевини Југославији се, од 1929. године, промовисала идеја југословенства и најчешћи су били споменици војницима, а затим и краљевској породици Карађорђевић. Остало је забележено да је између 1923. и 1940, око 215 обележја споменика или меморијала посвећених покојним владарима подигнуто.⁷ Без обзира на то ко их је финансирао, нису постојале нека државна, јединствена стратегија нити упутства

3 Manojlović Pintar, O. i Ignjatović, A. (2007) *Historical Memory and Memorials*, Policy Paper 02, Beograd: UNDP, p. 15.

4 Ристовић, М. (2013) Ко ме припада историја Југославије, *Годишњак за друштвену историју* 1 Београд: Удружење за друштвену историју, стр. 143.

5 Manojlović Pintar, O. i Ignjatović, A. nav. delo, p. 19.

6 Пејић, В. *Jugoslovenski spomenici: umetnost i retorika moći*, u: *Monumenti. Promenljivo lice sećanja*, urednici Brumund, D. i Pfeifer, C. (2012), Beograd: FZF, str. 10.

7 Исто.

која су могла да усмере или креирају њихову идеологију.⁸ Иако ниједан од ових споменика није остао сачуван, вајари који су их креирали биће поново ангажовани у новој Југославији.⁹

После Другог светског рата почињу да се формирају идеолошке комисије које су, условно речено, контролисале памћење.¹⁰ Тако је године 1952. успостављен *Државни одбор који ће руководити акцијом обележавања и уређивања историјских места из Народноослободилачке борбе* на челу са Александром Ранковићем. Чланови одбора, који је постојао до 1963. године, били су задужени да осмисле и одреде који споменици треба да се подигну и какви музеји да се формирају, док се о реализацији церемонијала бринуо СУБНОР – Савез удружења бораца Народноослободилачког рата.¹¹ У почетку су споменици били посвећени сећању ратних генерација и њиховом савладавању туге, да би се касније посветили креирању сећања нових, надоласећих генерација. Питања грађанског рата унутар тог рата дуго су била

8 Manojlović Pintar, O. i Ignjatović, A. nav. delo, str. 23.

9 Поменимо само неке од тих вајара: Иван Мештровић, Лојзе Долинар, Франо Кршинић, Антун Аугустинчић и Сретен Стојановић... Наиме, након Другог светског рата срушени су сви споменици Карађорђевићима (које је окупатор пропустио да руинира), потом је склоњен и споменик бану Јелачићу у Загребу, а одлагано је и постављање неких већ готових споменика (нпр. оног посвећеном Карађорђу). Од деведесетих наоувамо сведоци смо разрачунавања са „идеолошки неподобним споменицима”. Током рата су девастирана не само места (колективног сећања социјалистичке Југославије (попут Тјентишта, Дрвара и Јајца), већ и нека ранија (на пример, она везана за сарајевски атентат 1914). Видети: Ристовић, М. (2013) Које припада историја Југославије, *Годишњак за друштвену историју* 1 Београд: Удружење за друштвену историју, стр. 139-140.

10 У литератури се често наилази на тумачења да је колективно памћење у социјализму у Југославији било „замрзнуто”. Хајке Карге, међутим, сматра да се таквом метафором не може доћи до сазнања какву је улогу сећање на рат имало у распаду земље. Према њеном мишљењу, тиме се ставља знак једнакости између званично продуковане и контролисане нарације с једне стране, те различитих социјалних пракси и перформанса с друге. Такође, званична реторика и политика сећања се све до осамдесетих година прошлог века није бавила злочинима партизана и одмаздама крајем Другог светског рата и у годинама које су уследиле. У том смислу Карге инсистира да нису потиснута сећања довела до грађанских ратова деведесетих, већ „специфичан развој догађаја који су били резултат присвајања прошлости путем комуникације у јавном простору.” Више у: Karge, H. (2013) *Sećanje u kamenu - okamenjeno sećanje?*, Београд: XX век, стр. 7-27.

11 Важно је напоменути да је СУБНОР од самог почетка био ексклузивна организација, будући да је из свог чланства (па самим тим и из памћења) искључивао све оне који у рату нису били део народноослободилачког покрета. Видети: Karge, H. (2013) *Sećanje u kamenu – okamenjeno sećanje?*, Београд: XX век.

истиснута из фокуса, а и када су укључена, сећање је било уобличено генерализованим формулама окупатора и њихових помагача, које нису дозвољавале ближу идентификацију злочинаца. Проблематичне последице таквог коришћења апстракција у јавном говору најупечатљивије су на примеру меморијализације Јасеновца, као највећег логора на територији Југославије, стратишта где је пострадао до данас неутврђен број људи и јединог у Европи у време Трећег рајха у којем су убијали локалци (усташе), без учешћа немачких окупационих снага.

Никада у Југославији није било подигнуто толико споменика, као педесетих година, пише Хајке Карге (Heike Karge).¹² Сећање на рат реализовале су и финансирале локалне заједнице, а ти покушаји уређења југословенске политике сећања морали су да буду резултат преговора на свим нивоима. Ипак, ти споменици се нису придржавали политичких и војних критеријума. Наиме, они су углавном репрезентовали традиционалне форме за чување сећања на страдале у ратовима. У фокусу је био губитак људи, те је служио као израз жалости за мртвима, а не као апотеоза ратног страдања.¹³

Шездесете године прошлог века обележиле су многобројне конференције које су као тему имале меморијализацију и идеје око њених активности у простору. Водећи хрватски уметници тада пишу:

*Што се тиче тих малих скромних споменика – они су често пута израз и материјалних као и културних прилика народа дотичног краја. Но једно је сигурно, они су дирљиви свједоци пијетета према погинулим синовима, браћи, очевима и сестрама тог краја. Народ дотичног краја доиста није заборавао на жртве свог краја – на оне на чијим костима градимо данас свој нови живот. Стога и поред примитивности, а можда понекад и неукусности ти споменици дјелују топло, окружени зеленилом – посађеним нечијом брижном руком на мјестима лепо одабраним.*¹⁴

Деценију касније, а под утицајем социјалистичког патриотизма, појавили су се први импулси који су мотивисали повезивање револуционарних идеја са традицијама ратовања за национална ослобођења различитих југословенских народа и народности. То је довело до масовне производње скулптура, портрета и плакета појединаца у њиховом свакодневном

¹² Karge, H. nav. delo, str. 46.

¹³ Исто, стр. 47.

¹⁴ Извештај о прегледу материјала подигнутих споменика на подручју НРХ. А. Аугустинчић, В. Радауш, Ф. Баце, В. Рукљац, цит. по: Karge, H. nav. delo, str. 48.

животу, обраћајући се њиховом личном идентитету. Да би подржали ту мисију и укључили све грађане, почињу да се граде меморијални паркови (које праве Богдан Богдановић, Војин Бакић, Душан Џамоња, Славко Тихец, Миодраг Живковић...) као централна места државних и локалних манифестација.¹⁵ Њиховим формирањем, улога и значај споменика се проширују, те они од декоративних елемената у простору или репрезентата владајућих режима постају места церемонијала и колективне комуникације.¹⁶ Подизање меморијалних комплекса је, у неку руку, било и признање да је опало интересовање за званична сећања. Како су стигле нове генерације које рат нису памтиле, ови комплекси се подижу са атрактивном понудом за слободно време, са намером да ратна прошлост постане релевантнија за садашњост.¹⁷

После смрти Јосипа Броза, рађа се први период измишљања традиција и рушења споменика, који ће кулминирати распадом Југославије.

*Када се распадне и нестане заједничка држава, коме припада, до јуче заједничка прошлост? Шта и куда с њом? Ко су њени легитимни наследници и да ли их уопште има? Колико је она прихватана као заједничка прошлост? Шта се догађа са заједничким просторима и местима сећања?*¹⁸

Како је просторни оквир почео да се мења, променом граница мењао се и урбани пејзаж. Подела државе, као и недостатак материјалних објеката (споменика, црква, фабрика, мостова, продавница) ослабили су везу са локалним наслеђем и довели у питање колективне вредности и сећање.¹⁹

Меморијализација југословенске антифашистичке прошлости и сећање на Други светски рат су до краја осамдесетих година 20. века везивани искључиво за комунизам као идеологију. То је од деведесетих постало нежељено наслеђе, а као “дух новог времена” почеле су да бујају идеје које је Други светски рат поразио и избрисао из памћења. Но, када се ситуација у региону делимично стабилизovala, на сцену је ступила нова дисонанца, која се огледала у враћању старих симбола, те креирању нових простора памћења.²⁰

Од деведесетих наовамо новостворене државе су показале различите ставове према споменичком наслеђу Другог

15 Manojlović Pintar, O. i Ignjatović, A. nav. delo, p. 23-25.

16 Исто, стр. 13.

17 Karge, H. nav. delo, str. 252.

18 Ристовић, М. нав. дело, стр. 133.

19 Рејић, В. нав. дело, стр. 10.

20 Ристовић, М. нав. дело, стр. 142-143.

светског рата.²¹ У Хрватској је уништено више од 3.000 споменика, у Словенији, нарочито у провинцији, подижу се споменици сарадницима окупатора, у БиХ се превасходно руше верски објекти, у жељи да се мисија конфликта скрене на религијску раван. У Србији је уништавање споменика фокусирано на рушење оних који су представљали припаднике других националности. Опет јача четничка традиција, али и оно што може да покаже поновно успостављање јединства државе и цркве. У Црној Гори је то имало блажу форму.²² Као уосталом и у Македонији, све до последњих неколико година када имамо ново буђење националне свести кроз пребогату споменичку продукцију.

*Савремене тенденције меморијализације у
постконфликтном окружењу*

Споменици културе су врсте колективног памћења и добро организован скуп порука које формирају јавно знање у јавном простору.²³ Потврда тога је индикована у оригиналном значењу речи споменик, према којем он представља артефакт који подижу заједнице или појединци да комеморишу или подсети будуће генерације на људе, догађаје, жртве, веровања и у том смислу споменик има директан утицај на функцију меморије.²⁴ Такво национално памћење се успоставља кроз комеморативне пројекте које инспирише и финансијски подржава, пре свега, држава. То могу бити уџбеници, споменици, места сећања, музеји, прославе празника или друге комеморативне праксе којима се обележавају важни или догађаји који дају легитимитет власти.

Споменици и меморијална места су „просторна сећања” која одређена места чине светим. Према Јангу (Young), који сматра да се успех сваког споменика мери његовом способношћу да сакупи више значења, таквим творевинама сами себе слаavimo. Озборн (Osborne) је мишљења да су споменици „географије идентитета”, док Олик (Olick) и Робинс (Robbins) тврде да су меморијска места и праксе централни

21 Више о антикомунистичкој пропаганди у: Kirn, G. *Transformation of memorial sites in the post-yugoslav context*, Academia.Edu, 11. 10. 2014. https://www.academia.edu/8126153/transformation_of_memorial_sites_in_the_post-yugoslav_context. Додатно о споменицима у: Burkhart, R. *Partisan Memorials in Former Yugoslavia*, 12. 12. 2014. <http://fzz.cc/issue02part.html>.

22 Manojlović Pintar, O. i Ignjatović, A., nav. delo, p. 26-28.

23 Tuđman, M. (2009) *Informacijsko ratište i informacijska znanost*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, str. 93.

24 Choay, F. (2001) *The invention of historic monument*, Cambridge: Cambridge University Press, p. 6.

простор у којем се дешавају борбе око идентитета. Те праксе нису статичне и њихове промене, како каже Фелдман (Feldman), рефлектују схватање заједнице о херојству или жртвовању.²⁵

У том смислу је изградња споменика не само још једна арена за политичку дебату, већ и напор да се наметну прихваћене чињенице генерацијама које долазе. Слично је, према мишљењу Лее Давид, било у свим наследницама некадашње Југославије, које су готово по правилу као меморијску схему прихватале ревизионистичку и анти-југословенску агенду. То је био троструки процес – све нове националне државе су узеле старе наративе како би истакле своју разлику и уједно јединственост у односу на суседе. Ревитализују се десничарске групе и покрети, те се изнова комунистичко наслеђе и партизанска борба формулишу као репресивни. Упоредо с тим установљавају се нови празници и начини њиховог обележавања.²⁶ Наиме, југословенски период су националисти из нових држава окарактерисали као доба идеолошке и сваке друге поробљености. Ту се негде налазе и мотиви за измишљање. С једне стране, бујну машту је подстицала жеља за разграничењем од сродних нација, а са друге тежња да се покажемо бољим него што одиста јесмо, па смо тако „поправљали” информације о пореклу, опстанку нације, али и њеном историјском значају.²⁷ Интересантно је, ипак, да „нова прошлост” није у потпуности била фантазија. Често је била резултат дорађене већ постојеће, старе верзије.²⁸

У вишеетничким постконфликтним амбијентима, веома је тешко смислити окосницу заједничке меморијализације. Ревизија прошлости је ретко повезана с историјском науком, она углавном подразумева реинтерпретацију у складу с дневнополитичком ситуацијом.²⁹ Зато савремене тенденције налажу да подизање споменика, комплекса или успостављање меморијалних места буде подстакнуто претходним консултативним процесима и компромисом заинтересованих страна. Само на тај начин могу да се успоставе прекинуте везе у мултиетничким заједницама. У таквим ситуацијама, подсећа Леа Давид, нужно је скретање са конкретних сећања

25 Према: A difficult past in Serbia: The State-sponsored project of remembering and forgetting, Academia.Edu, 20. 3. 2015. https://www.academia.edu/5003324/A_Difficult_Past_in_Serbia_The_State-sponsored_Project_of_Remembering_and_Forgetting_-_ASN_2012. p. 4.

26 Исто, стр. 5.

27 Kuljić, T. nav. delo, str. 126.

28 Исто, стр. 138.

29 Hasanbegović, A. i Stojčić, M. (2014) *Kako pomiriti (h)istorije*, Sarajevo: CNA, str. 12.

на апстрактне идеје, будући да је се тако, уз избегавање детаља, најприкладније одаје почаст одређеним категоријама грађана.³⁰

У последњој деценији 20. века у региону Западног Балкана дижу се споменици херојима и жртвама грађанских ратова деведесетих, али и они посвећени страдањима под комунистима или међународном заједницом.

*Сећања поновљена у политичким споменицима и меморијалима стављеним на југословенским територијама у двадесетом веку углавном су сећања на насиље и, у вези са њим, милитаризам. Међутим, било би историјски погрешно претпоставити да су приказ насиља и упућивање на њега специфични за споменике подигнуте у нашем ратоборном и бруталном региону Балкана. Осим тога, као и у другим деловима света, сами споменици су често изложени насиљу.*³¹

Било је неколико модела који су коришћени у изградњи новог споменичког идентитета у новим државама насталим из некадашње Југославије. Као први приступ у свом чланку *Политике сећања и изградња споменика у Југоисточној Европи* Милена Драгићевић Шешић наводи *анти-културу*, која је тежила да уништи трагове заједничке комунистичке и антифашистичке прошлости. То је рађено на два начина – присвајањем (на пример скидање петокраки са споменика или њихово префарбавање) и елиминисањем (наводно „спонтано” нестајање свих елемената који су подсећали на прошли, заједнички живот, што је на територији Босне и Херцеговине било најсложеније, јер су се у зависности од „етничке већине” на одређеном простору споменици присвајали или елиминисали). Други, доста ређи модел представља *културализација*, односно деконтекстуализација кроз универзализацију или музеализација. Еклатантан пример налазимо у Београду, у премештању споменика Бориса Кидрича из центра у Парк скулптура Музеја савремене уметности. Измештањем споменика с њихових оригиналних места они губе политичко значење и контекст.

30 Узмимо за пример војнике. Да ли их се сећамо као убица или ослободилаца? Давид саветује да се крене од идеје да су ратови лоши, али они за ослобођење су неизбежни. Зато су праве жртве они који су водили те ратове. Не неке конкретне, него ратове уопште. Тај поступак уопштавања круцијалан је и за међународну подршку. Уместо да се прихвати одговорност, проналази се начин да се приближе национална и међународна очекивања. Више о томе у: David, L. (2015) Dealing with the contested past in Serbia, decontextualisation of the war veterans memories, *Nations and Nationalism*, Volume 21, Issue 1, p. 115.

31 Pejić, B. nav. delo, str. 10.

Културализација у контексту поштовања „наслеђа других” на нашем поднебљу још није заживела.³²

Уметнички кругови овог периода успоставили су модел *не-слагања*, односно креативни дијалог. Они су се сопственим визијама супротстављали назадним политикама и ретроградним идејама свих земаља западног Балкана.³³

Коначно или окончано? Изазови транзиције

Постоје ли елементи помирења у данашњој култури споменика?, мој одговор је негативан. Док се на неки начин чини логично изградити Меморијал убијеним Јеврејима Европе (2006) у Берлину, питање је где би било логично подићи меморијал жртвама у Сребреници. У Београду, наравно. Али, ко би га саградио тамо (ко би се усудио)? Споменици, верујем, не могу да понуде помирење, али људи, понекад, могу. У јавном перформанцу одржаном у Сарајеву 1998, хрватски визуелни уметник Славен Тољ пио је неких 20 минута босанску шљивовицу и хрватску лозовачу, мешајући их. У поднаслову његове представе писало је: У очекивању Вилија Бранта. Ми и даље чекамо...³⁴

Готово све револуције почињу идејом нултог часа, новим почетком који настаје брисањем онога што му је претходило. Последица је жеље новог режима да након крупних промена учврсти легитимитет превазилажењем нежељеног наслеђа прошлости и раздвајањем претходне власти од њених присталица. Тај раскид се постиже кажњавањем или стигматизацијом представника раније власти, рехабилитацијом њихових жртва, радом на националним помирењу, амнестијом и сличним поступцима.³⁵ Па ипак, показало се да је оваква колективна амнезија на крају неодржива позиција, због чега се инспиратори и налогодавци визије нулте године враћају или помирљивим верзијама прошлости или осећају потребу да направе нову историју која би подржала савремене идеје и аспирације. У таквим ситуацијама долази

32 Dragičević Šešić, M. nav. delo, str. 70-96.

33 Мрђан Бајић је направио серију виртуелних споменика за *Yugomuzej*. Инспирисан догађајима и митовима који су створили али и уништили Југославију, уметник је проучавао успомене и на Титово и на Милошевићево доба. Свака његова виртуелна скулптура је споменик који меморијализује кључне догађаје који су довели до грађанског рата и распада државе. Више у: Dragičević Šešić, M. nav. delo, str. 62.

34 Рејић, В. nav. delo, str. 10-11.

35 Куљић, Т. (2000) Превладавање прошлости – идејна страна, *Годишњак за друштвену историју*, бр. 2-3, стр. 7.

до изражаја оправданост проширене дефиниције наслеђа као савремене употребе прошлости.³⁶

Транзициона правда³⁷, људска права и европски пројекти допринели су да се у региону који је претрпео тешку прошлост као модел за презентовање трагичне прошлости врло често примењују стандарди меморијализације по „западњачком” моделу сећања. Таква решења, која је требало да допринесу суочавању с прошлошћу, изградњи трајног мира и помирењу нису постигла ниједан од својих циљева, будући да локална заједница, као финални корисник, са њима није могла да се идентификује. Допринос таквог (споменичког) наслеђа се, просто речено, своди на додворавање европској заједници кроз лажну побољшану слику стварности. Они су формални споменици, без дубљег значења, а неретко и увредљиви.

Политике споменика у новооснованим државама на Балкану биле су део политика ренационализације, поново стварајући (измишљајући) посебне идентитете засноване на одређеним традицијама и изабраним сећањима, и стварајући услове за ширење порука и члановима своје и у оквиру других заједница, фокусирајући се на засебна сећања, вредности и праксе које стварају нове поделе. У складу с тим, развијено је мноштво наратива, али још увек ослањајући се на главну и једину историјску реторику независности (славне херојске прошлости). Очигледно је да су културне политике још увек засноване на националном и етничком идентитету, чиме занемарују грађане и њихово право на културу као индивидуално људско право.³⁸

36 Ashworth, G. J. and Tunbridge, J. E. (1999) Old cities, new pasts: Heritage planning in selected cities of Central Europe, *GeoJournal*, Volume 49, Issue 1, p. 105.

37 Транзициона правда је релативно нова дисциплина у теорији и пракси заштите људских права. Њени историјски корени се могу пратити од суђења Међународног војног трибунала у Нирнбергу и Међународног војног трибунала за Далеки исток у Токију, преко рушења војних хунти у Грчкој 1975. или Аргентини 1983 године. У последњој деценији 20. века, након масовних и систематских кршења међународног хуманитарног права током оружаних сукоба у бившој Југославији, Либерiji, Сијера Леонеу, Руанди, ова дисциплина се суочила с новим изазовима и проширењем свог поља деловања. Сам израз је у употребу ушао тек деведесетих година минулог столећа. Од када је почео да се употребљава, назив „транзициона правда” покретао је бројне недоумице. Наиме, у контекстима где се овај концепт примењивао, стицао се утисак да је реч о неком специјалном виду правде. У ствари, ради се о читавом низу активности које се реализују у друштвима у транзицији, са идејом да допринесу успостављању правде и владавине права.

38 Dragičević Šešić, M. nav. delo, str. 94.

Постоји много споменика који су подигнути у част или у знак сећања на жртве ратова деведесетих на простору бивше Југославије. Тешко је навести тачан, па чак и приближан број, будући да углавном нису ни званично пописани, иако су досад, у више наврата, различите невладине организације или појединачни истраживачи и истраживачице начинили пионирске кораке у том правцу. Изузетак су меморијали у Босни и Херцеговини, које је истраживала, побројала, описала и недавно публиковала сарајевско београдска организација Центар за ненасилну акцију.

Међутим, проблем са тим споменицима није у томе да ли их има довољно или не, већ у њиховом самом постању, односно у поруци коју шаљу. Наиме, већина њих су посвећени страдалим војницима, док се мањи број односи на цивилне жртве ратова, а занемарљиво мало их има на тему страдања жена, односно жена жртава сексуалног насиља у рату. Готово сви су једнонационални и у таквим околностима имамо ситуацију да личности које ти споменици величају део грађанства доживљава као хероје, а део их сматра целатима. Њих обилазе углавном удружења проистекла из рата, док шира заједница нема према њима никакав однос. Споменици, али и жртве, актуелни су о облетницама или током предизборних кампања. Упркос бројним апелима стручњака из региона који се баве чувањем сећања на нежељено наслеђе прошлости, не постоје званично установљени заједнички дани сећања нити активности у правцу обележавања или посета местима страдања „других”. Иницијативе за њихово подизање углавном потичу од породица страдалих, цивилног сектора, док се званичне институције на том пољу најмање ангажују и у том смислу можемо да кажемо да ни у једној држави бивше Југославије не постоји јасна стратегија меморијализације. Све је то последица тога што још увек нису утврђене чињенице о свим страдањима на просторима бивше Југославије. А чак и тамо где јесу, оне нису шире друштвено признате нити јавно прихваћене. У таквом контексту, где постоји рат сећања, тешко да можемо да радимо на истинском помирењу.

Шта, када и како треба да се памти не би требало да се дефинише без партиципативног приступа проблему, који подразумева јавну дискусију свих заинтересованих страна, почевши од локалне заједнице, стручне јавности, преко цивилног друштва па све до доносиоца одлука. У том смислу и меморијализација у бившој Југославији може и треба да има два тока. С једне стране треба промовисати позитивну прошлост, али с друге покретањем непријатних питања нова друштва би била у могућности да избегну искуства ранијих

социјалистичких пракси када је потиснуто памћење негативне прошлости и колективна амнезија била пробуђена у време политичке и економске дезинтеграције. С тим у вези, кључан метод је дијалог. *Процес* који је пратио подизање споменика за шест милиона убијених Јевреја током Другог светског рата у Берлину, а око којег се водила дискусија од 1988. до инаугурације 2005, дакле готово 17 година, може да послужи као пример добре праксе.³⁹

Post scriptum

Хорст Хоајзел (Horst Hoheisel), уметник рођен у Пољској који живи и ради у Немачкој, врло је специфичан стваралац чије су акције често субверзивне и провокативне. Наиме, када се 1995. године разматрало подизање споменика убијеним Јеврејима Европе у Берлину, он је предложио да се Брандербуршка капија подигне у ваздух, њен пепео поспе по месту где је некада стајала, а преко тога поставе гранитне плоче. Јер како се другачије сећати настрадалих људи, него уништавањем споменика? Нешто што би се такође могло подвести под негативну, анти-споменичку или контра-меморативну праксу успео је да изведе у Каселу, где је за потребе свог дела упропастио фонтану, коју су као јеврејску 1939. године оштетили нацисти. Хоајзелове уметничке интервенције, заправо, представљају ревизију односа прошлости и садашњости, сећања и моралног признања, порицања и историјских тековина у Немачкој.⁴⁰ То је желео да уради и 1997. године, када је извео светлосну пројекцију, којом се на Брандербуршкој капији појављује и на неколико секунди с њом стапа капија Аушвица. Овај јединствени и пролазни перформанс, који је остао, забележен је на фотографији, може се читати на више начина. Он, с једне стране, указује на Брандербуршку капију као национални историјски симбол. С друге стране, у тржишном друштву, тај национални симбол је често место за предимензиониране поруке различитих фирми, комерцијалне природе. И читање које је и најшокантније – евоцирајући страдање холокауста својим перформансом, Хоајзел је направио спој тријумфа и трауме на истом месту.⁴¹ Овакви видови комеморативних активности шире друштвено посматрано можда нису „примерени”, али

39 Више о дебати која је вођена око подизања меморијала у: Neumärker, U. (2012) Germany's Memorial to the Murdered Jews of Europe. Debates and Reactions, *Filozofija i društvo*, XXIII 4, p. 139-147.

40 Young, J. Horst Hoheisel's Counter-memory of the Holocaust: The End of the Monument, 01. 06. 2016. <http://chgs.umn.edu/museum/memorials/hoheisel/>.

41 Asman, A. (2011) *Duga senka prošlosti*, Beograd: Biblioteka XX vek, str. 9-10.

свакако јесу шокантни и терају нас да се запитамо. Одговори су свакако различити. А то је, чини се, и био уметников циљ, јер једна истина о минулим дешавањима која су нам оставила баштину којом се не поносимо не постоји.

ЛИТЕРАТУРА:

Ashworth, G. J. and Tunbridge, J. E. (1999) Old cities, new pasts: Heritage planning in selected cities of Central Europe, *GeoJournal*, Volume 49, Issue 1, p. 105-106.

Asman, A. (2011) *Duga senka prošlosti*, Beograd: Biblioteka XX vek.

Burkhart, R. *Partisan Memorials in Former Yugoslavia*, 12. 12. 2014. <http://fzz.cc/issue02PART.html>

Choay, F. (2001) *The invention of historic monument*, Cambridge: Cambridge University Press.

David, L. A difficult past in Serbia: The State-sponsored project of remembering and forgetting, *Academia.Edu*, 20. 3. 2015. https://www.academia.edu/5003324/A_Difficult_Past_in_Serbia_The_State_sponsored_Project_of_Remembering_and_Forgetting_-_ASN_2012.

David, L. (2015) Dealing with the contested past in Serbia, decontextualisation of the war veterans memories, *Nations and Nationalism*, Volume 21, Issue 1, p. 102-119.

Dragičević Šešić, M. Politike sećanja i izgradnja spomenika u jugoistočnoj Evropi / Memory policies and monument building in southeastern Europe, u: *Sećanje grada/Memory of the city*, urednici Dražić, D., Radišić. S. i Simu, M. (2012), Beograd: Kulturklamer, str. 70-95.

Hasanbegović, A. i Stojčić. M. (2014) *Kako pomiriti (h)istorije*. Sarajevo: CNA.

Karge, H. (2013) *Sećanje u kamenu – okamenjeno sećanje?*, Beograd: XX vek.

Kim, G. *Transformation of memorial sites in the post-yugoslav context*, *Academia.Edu*, 11. 10. 2014 https://www.academia.edu/8126153/transformation_of_memorial_sites_in_the_post-yugoslav_context.

Куљић, Т. (2000) Превладавање прошлости – идејна страна, *Годишњак за друштвену историју*, бр. 2-3, стр. 1-32.

Kuljić, T (2006) *Kultura sećanja – teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*, Beograd: Čigoja.

Neumärker, U. (2012) Germany's Memorial to the Murdered Jews of Europe. Debates and Reactions, *Filozofija i društvo*, XXIII 4, Beograd, p. 139-147.

Manojlović Pintar, O. i Ignjatović, A. (2007) *Historical Memory and Memorials, Policy Paper 02*, Beograd: UNDP.

Manojlović Pintar, O. (2014) *Arheologija sećanja. Spomenici i identiteti u Srbiji 1918-1989*, Beograd: Čigoja.

МИЛИЦА БОЖИЋ МАРОЈЕВИЋ

Marks, K. (1950) *Osamnaesti brimer Luja Bonaparta*. Beograd: Kultura.

Rejić, B. Jugoslovenski spomenici: umetnost i retorika moći, u: *Monumenti. Promenljivo lice sećanja*, urednici Brumund, D. i Pfeifer, C. (2012), Beograd: FZF.

Ристовић, М. (2013) Ко ме припада историја Југославије, *Годишњак за друштвену историју* 1 Београд: Удружење за друштвену историју.

Tudman, M. (2009) *Informacijsko ratište i informacijska znanosti*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.

Young, J., Horst Hoheisel's Counter-memory of the Holocaust: The End of the Monument, 01. 06. 2016. <http://chgs.umn.edu/museum/memorials/hoheisel/>.

Момчило Момо Антоновић, *Заштитница Старог Града*, акрил на платну, 50x60 цм, 2016.

Milica Božić Marojević
University in Belgrade, Faculty of Philosophy –
Center for Museology and Heritology, Belgrade

MEMORY WARS-(AB)USES OF DISSONANT HERITAGE
FOR POLITICAL PURPOSES

Abstract

While searching for new identities, states created in the territory of former Yugoslav republics have been trying to achieve and ensure their own interpretation of the past, rich with dissonant heritage. This process has been very slow, as the new countries do not have transparent cultural policy, so the problems and issues related to policies of memories are rarely publicly discussed and the establishment of clear, generally accepted national strategies or legislations is not in sight. Whether they preserve the past or interpret it in the forms of monuments or other types of commemorations, these interventions in public spaces have become very important for establishing communication of different social groups and forming of their values. The reason is simple – the connection between collective memory and collective oblivion is causal. Public memory always involves suppressing some other memory and vice versa. Memorialization, as a process, is deeply politicized. It maps the political, cultural, historical and social reality in a given country, as the ruling elites, especially the political ones, have decisive influence on why we should remember someone or something. This means that the society will not remember everything, but mainly those events, period or persons that ruling elites mark as important and they will be remembered in a certain (subjective and arbitrary) way. Even though that does not necessarily mean that ruling elites have negative intentions, deleting of old and construction of new historical narratives is often the case. This paper provides a brief review of current memorialization and commemorative practices and presents recommendations on how to deal with them in the future. What, when and how dissonant heritage should be remembered must not be defined without participatory approach to the problem, which involves public discussion of all stakeholders, starting with the local community, professionals in different subjects, through civil society and all the way up to the decision makers.

Key words: *monuments, dissonant heritage, memorialization, ex-YU, politization, war, reconciliation*